

(əvvəli ötən sayımızda)

Ermənilərlə çarizmin fikir ayrılığı

Rus ordusunun işğal etdiyi ərazilərdə ermənilərin yerləşdirilməsi məsələsində erməni təşkilatları, kilsəsi ilə rus hakimiyyət orqanları arasında ciddi fikir ayrılığı var idi. Ermənilərin həmin ərazilərdə yerləşmək arzusu komandanlığın etirazına səbəb oldu. Qafqaz ordusu komandanı general Nikolay Yudenic 1915-ci il aprelin 5-də Qafqaz canişininə göndərdiyi 1482 Nəli məktubunda yazırdı ki, ermənilər türklərin və kürdlərin qoyub getdikləri ərazilərə yerləşdirilmələrini təklif edirlər. Bu təklifi qəbulolunmaz hesab edən general vurğulayırdı ki, çünki ermənilərin ələ keçirdikləri torpaqları müharibədən sonra geri almaq və bu ərazilərin onlara məxsus olmadığını sübut etmək çətin olacaqdır. N.Yudenic yazırdı ki, buna misal olaraq 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsindən sonra ermənilərin ələ keçirdikləri əraziləri göstərmək olar.

Bütün bunları nəzərə alaraq o, sərhəd ərazilərində daha çox rus maraqlarına cavab verən üsulların həyata keçirilməsini, işğal edilmiş ərazilərdən türklərin və kürdlərin çıxarılmasını, Kuban və Dondan olan adamları, sərhədiçi kazakları yerləşdirməyi təklif edirdi. Eyni zamanda qeyd edirdi ki, həmin ərazilərə adamların yerləşdirilməsinə müharibə sona çatdıqdan sonra başlamaq olar. Onun fikrinə, Ələskird və Bayazid əraziləri Rostov və Dondan gələn-lərlə doldurulmalı idi. Burada fəhlə artelləri yaradılmalı və onlara silah da verilməli idi. Cavabında general N.Yudeniclə razılaşan Qafqaz canişini bildirdi ki, erməniyə işğal edilmiş ərazilərdə erməniləri buraxmayan rus əsgərlərinə atəş açmışlar.

Bu hadisə bir daha göstərdi ki, ermənilər istənilən an Rusiyaya qarşı silah çevirə bilirlər.

Katolikosun İtaliya və ABŞ-a müraciəti

Çarizm erməni istəklərini məharətlə istismar etməyə başladı. Katolikos V Gevork imperiya orqanlarının tövsiyəsi ilə İtaliya kralına və ABŞ prezidentinə müraciət etdi. 1915-ci il aprelin 7-də isə o, S.Sazonova və İ.Vorontsov-Daşkova teleqram göndərərək ermənilərin fəaliyyətlərini müdafiə etmələrini istədi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman türk hökuməti hələ təhlükəsizlik tədbirləri görməmişdi.

Qafqaz canişininin köməkçisi Mışlayevski 1915-ci il 14/4 aprel tarixli 386 Nəli teleqramında S.Sazonova bu barədə məlumat verdi. S.Sazonov 1818 Nəli teleqramı ilə Rusiyanın Romadakı və Vaşinqtondakı səfirlərinə katolikosun müraciətini müdafiə etmək tapşırğını verdi. İ.Vorontsov-Daşkov da müvafiq tədbirləri gördü-

Amerikadan gələn ermənilər (1915-ci il)

yünü bildirdi. Əvvəllər Osmanlıda diplomat olmuş, Erməni Xeyriyyə Cəmiyyətini qurmuş, müharibə başlayanda Osmanlıya xəyanət edərək Rusiya ilə əməkdaşlıq etmiş Poqos Nubar Paşa Misirdən katolikos V Gevorka teleqram göndərərək Paris və Londona gedib həmin məsələ ilə məşğul olacağı barədə məlumat verdi.

Antanta ölkələri də "erməni məsələsi"ni yenidən gündəliyə gətirdilər. 1915-ci il aprelin 15-də ingilis parlamentində liber deputat, Erməni-Britaniya komitəsinin sədri Vilyamin Ermənistanın gələcək taleyi barədə hökumətə verdiyi sorğuda yazırdı: "Müharibə başa çatdıqdan sonra Böyük Britaniya hökuməti Kiçik Asiyanın bir hissəsində məskunlaşan erməni xalqına muxtariyyət verilməsi üçün tədbirlərə çalışırmı? Belə vədi rus hökuməti Polşaya vermişdi".

Xarici İşlər Nazirliyinin katibi cavabında bildirdi ki, qoy Erməni-Britaniya komitəsinin hörmətli sədri arxayın olsun, Böyük Britaniya hökuməti Türkiyənin Asiya hissəsində yaşayan ermənilərin vəziyyətini izləyir və onların mənaflərini qoruyacaqdır, lakin indidən gələcəkdə hansısa tədbirlərin görülməyi barədə danışmaq çətindir.

Vanda qətliam

Aprel ayının ortalarında erməni elementi Vanda qiyam qaldıraraq çoxlu dinc türk və müsəlman əhalini qətlə yetirdi. O vaxta qədər ermənilər loyallı münasibət bəsləyən türk hökuməti tədbirlər almağa məcbur oldu. "A.O." imzalı müxbirin Vandan verdiyi və "Baku" qəzetinin 1915-ci il 29 aprel tarixli sayında çap edilmiş məlumatında yazılırdı ki, apreldə qədr ermənilərlə türklər arasında münasibət loyaldır, lakin sonradan türklər və kürdlər erməniləri ruslarla əlaqəyə girməkdə və xəyanətkarlıqda təqsirləndirildilər. Vanda 10 mindən yuxarı erməni fərarli gizlənmişdi, onlar rus ordusunun hücumunu gözləyir və

“Erməni soyqırımı”: uydurmalar və gerçəklər

110 illik yalanın, böhtanın mahiyyəti və hədəfi

bu ordunun tərəfinə keçməyə hazır idilər.

Qərargah İrəvana köçürülür

Rusiya hakimiyyəti 1915-ci il aprelin 12-15-də erməni dəstələrinin qərargahını Tiflisdən İrəvana köçürdü. Tiflisdə bu qərargahın yalnız bölməsi qaldı. Erməni "könüllü drujinaları"nın qərargahı İrəvan şəhərində Çarsk küçəsində Tatevosovun evi №48-də yerləşirdi. Qərargahın rəhbəri Abram və Qayk Gülxəndaryan qardaşları idi. Ona pivə zavodunun direktoru Artuş Avetov, Petros Karabaxski, Mikirtuç, Movses, Vartkes, Şuşa qəza sakini Kostn Amaryans daxil idilər. Qərargahda əsas sima Abram Gülxəndaryan idi. İqırdırda erməni drujinalarının təşkili işinə Tiqrən Devoyans rəhbərlik edirdi.

Osmanlı dövlətinin təhlükəsizlik tədbirləri

Bir neçə cəbhədə hərbi əməliyyatlar aparən Osmanlı dövlətini arxadan vuran erməni elementinin xəyanətkarlığı türk hökumətini təhlükəsizlik tədbirləri görməyə məcbur etdi. 1915-ci il aprelin 24-də erməni komitələrinin fəaliyyəti çağaən olundu. İstanbulda yaşayan 77 min 835 nəfər ermənidən Daşnaksütyun, Qnçak və Ramkavar partiyalarının 235, bütün ölkə

bəyanatın mətnini göndərdi. Bəyanatda yazılırdı:

“Təxminən bir ay müddətində kürd və türk əhalisi Türkiyə hakimiyyətinin köməyi ilə erməniləri qıır. Xristianlığa və sivilizasiyaya qarşı bu yeni cinayətlər üçün məsuliyyət türk hökumətinin üzərinə düşür.”

S.D.Sazonov səfirlərə göndərdiyi 2156 Nəli teleqramında yazırdı ki, bu mətn razılaşdırılarsa, eyni gündə Paris, London və Petroqradda çap edilməli idi. Lakin T.Delkasse Fransanın himayəsində olan müsəlmanların hissələrini təhqir etməkdən çəkinərək “xristianlığa və sivilizasiyaya qarşı” ifadələrini “bəşəriyyətə və sivilizasiyaya qarşı” kimi yazılmasını təklif etdi. Rusiya həmin təklifin əleyhinə çıxmadı.

A.Benkendorf İngiltərənin xarici işlər nazirinin müavini Artur Nikolsonla da görüşdü. O, baş verən hadisələr barədə məlumatlarının olmadığını bildirdi. Görüşlər haqqında A.Benkendorf 12 may/29 aprel tarixli 333 Nəli teleqramında S.Sazonova yazırdı:

“Nikolsonun mövqeyinə görə, hadisələr barədə ingilis hökumətinin məlumatı yoxdur. Əgər fransız məlumatı təsdiq olunarsa, Türkiyə bu hadisələrdə sübut tapacaqdır ki, ermənilər açıq üsyana qalxmışlar.”

A.Nikolsona cavab olaraq A.Benkendorf belə söyləmişdi: “...görünür, qanlı təxribatdan başqa onların bir çıxış yolu qalmamışdır və iş türklər haqqında getdiyindən belə dəlillər fikrimizcə, hər cür əhəmiyyətini itirir. Belə bir bəyanatın verilməsi ermənilərin ruhunu yüksəldəcək və gələcəkdə lazım olacaqdır.” Bundan sonra A.Nikolson mövqeyində ısrar etməmişdi. Görüşlər barədə məlumatlarla tanış olan S.Sazonov 1915-ci il 15/12 may tarixli 2247 Nəli teleqramında A.Benkendorfa bildirdi: “Sizin Nikolsona cavabınızı tamamilə bəyənirəm. Şübhə yoxdur ki, ermənilərin Vandaqı üsyanına səbəb qırğın olmuşdur, əksinə, ona görə yox ki, bizim ordular gələndək ermənilərin qüvvəyə üstün olan kürdlərə və türklərə qarşı hərəkəti başlamalarının mənası yox idi. Portoya (Osmanlı hökuməti nəzərdə tutulur – M.Q.) qarşı birgə bəyanatın eyni vaxtda elan edilməsini və istəyinizi, hətta əgər ona lazımi

Vana hücum ərəfəsində (1915-ci il)

təsir etməsə də, akkredite olunduğunuz hökumətə göstərməyinizi xahiş edirik, hər halda ermənilərin ruhunu yüksəldəcəkdir, bu, türklərə qarşı mübarizədə bizə sərfəli olacaqdır.”

S.Sazonov bu sözləri ilə, əslində, bəyanatların əsası olmadığını, Osmanlıya təsir etməyəcəyini etiraf edir, lakin ermənilərin ruhunu yüksəltmək adı altında onlardan vəsitə kimi məharətlə istifadə edirdi.

1915-ci il 20/7 may tarixində S.Sazonov A.İzvoltskiyə göndərdiyi 2324 Nəli teleqramında E.Qreyin “Türkiyədəki ermənilərin qırılmasına” dair Portoya edilən müraciətin mətnini bəyənəyini bildirdi. A.Benkendorf xarici işlər naziri E.Qreyin Vanda baş verən hadisələrə və bəyanatın münasibəti barədə S.Sazonova 1915-ci il 20/7 may tarixli 352 Nəli teleqramında yazdı. O, E.Qreyyə bildirmişdi ki, Vanda üsyan faktı təsəvvür kimi deyil, şübhəsiz, qırğınlarla müşahidə olunub. A.Benkendorfun yazdığına görə, bundan sonra E.Qrey etiraz etməmişdi. Lakin E.Qrey türk hökumətinə üç dövlətin birgə müraciət etməsinin əleyhinə çıxaraq “Rusiyanın tək çıxış etməsi kifayət etməzmi” sualını vermişdi. A.Benkendorf bu məsələnin Rusiya üçün həmişə açıq qalacağını, gələcəkdə həmin

Musa QASIMLI, AMEA-nın müxbir üzvü, professor

təklifin mümkün olacağını, lakin indiki halda üç dövlətin açıq şəkildə türklərin hərəkətlərini pisləməsinin ermənilər üçün mənəvi cəhətdən əhəmiyyətsiz olmayacağını söyləmişdi.

Beləliklə, guya türklərin və kürdlərin erməniləri əzişdirmələrinə, məsuliyyəti Portonun, bu hadisələrlə bağlılığı olan mülki və hərbi şəxslərin üzərinə qoyan əsassız bəyanat 1915-ci il mayın 24-də üç ölkənin paytaxtında verildi.

Daşnaksütyunun müraciətləri

Bundan sonra Daşnaksütyun Osmanlı əleyhinə fəaliyyətini daha da genişləndirdi. 1915-ci ildə Amerikada Daşnaksütyunun Mərkəzi Komitəsi ermənilərin təqib edilməsi ilə əlaqədar olaraq Amerika ermənilərinə müraciət edərək mənəvi və maddi yardım etməyə çağırırdı.

Daşnaksütyunun xarici əlaqələr üzrə rəhbəri Yakov Zavriyev 1915-ci ilin may ayında Rusiyanın Londondakı və Parisdəki səfirləri A.Benkendorfa və A.İzvoltskiyə göndərdiyi yaddaş qeydində müharibənin ilk günlərindən Rusiya ermənilərinin Türkiyənin müharibəyə qoşulmasını istədiklərini vurğuladı. O, ermənilərin “erməni məsələsi”nin gündəliyə qoyulacağına və qəti hall ediləcəyinə inandıqlarını, öz hesablarına və hökumətin bəzi maliyyələşdirilməsi ilə 5 min nəfərə çatan “könüllü dəstə” təşkil etdiklərini yazdı. Silah çatışmadığından dəstələrin sayının artırlmadığını qeyd edən Y.Zavriyev bu sayda “könüllülünün” təşkil edilməsi ilə kifayətlənmək barədə Qafqaz canişininin əmr verdiyini qeyd etdi. Vurğuladı ki, bütün Rusiyada 1 milyon 700 min nəfər erməni yaşayır. O, “erməni məsələsi”nin həllindən ötrü Qafqaz canişini ilə tamamilə məxfi şəkildə əlaqələrin qurulduğunu da etiraf edirdi. Y.Zavriyev qeydlərində ermənilərin istəkləri barədə də yazırdı ki, Türkiyə ərazisində muxtariyyət əsaslarında idarə olunan Ermənistan qurulmalı, yalnız general-qubernatorun sultan tərəfindən təsdiq edilməsində əks olunan Türkiyənin süverənliyi saxlanılmalı, Ermənistanın daxili işlərinə qarışılmamalı, orada türk ordusu saxlanılmamalı, Ermənistan üzərində Rusiya, İngiltərə və Fransanın protektoratlığı qurulmalı, Ermənistanın ərazisi 6 erməni vilayəti (əhalisi müstəsna olaraq müsəlman olan qərb və cənubun ucqar əyalətləri istisna olmaqla) Kilikiyanı Aralıq dənizində Mersin limanı olmaqla Yumurtalıqla birlikdə bütün İskəndərun körfəzini birləşdirməli idi.

Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi ermənilərin layihəsini bəyənərək London və Parisdə də bu işə kömək edəcəyinə söz vermiş, müvafiq təlimatını bu ölkələrdəki səfirlərinə göndərmişdi. Eyni zamanda deyilmişdi ki, Rusiya səfirlərinin erməniləri açıq şəkildə müdafiə etməsi İngiltərə və Fransanın bu nümayəndələrin roluna, xüsusən

rin evlərinə köçən şəxslər kirayəniş olaraq banka pul vəsaiti ödəyəcək, sahibləri geri döndükdə isə evləri boşaldaraq təhvil verəcəkdilər. Dövlət əleyhinə fəaliyyətləri olmayan ermənilər isə daimi yaşayış yerlərində qaldılar. Onların təxminən 400 min nəfəri islam dinini qəbul etdi.

Köçürülməyə reaksiyalar

Dövlətin əleyhinə qiyam qaldıran ermənilərin yaşayış yerlərinin dəyişdirilməsi haqqında əmr verildikdən bir gün sonra erməni silahlı dəstələri Van şəhərində müsəlman əhaliyə qarşı yeni kütləvi qırğınlar törətdilər. Burada ermənilərin Ararat bandası döyüşürdü. Dəstdə 3 batalyon var idi. 2800 nəfərdən ibarət olan bu batalyonların komandirləri Amazasp, Keri və Dro idilər. Onlar Van gölü yaxınlığındakı kəndləri tamamilə dağıtdılar. 200 min türkü və kürdü amansızlıqla öldürdülər. Xüsusən kürdlərdən heç kimə - uşağa, qocaya və qadına rəhm etməmək barədə əmr verildi. Erməni silahlı dəstə başçıları deyirdilər ki, kürdlərin ermənilərə vurduğu yaralar təsvir edilməlidir, kiçik uşaqlara, kişilərə və qadınlara vurduğu yaraları tibb lüğəti ifadə etməkdə acizdir. Bu qətləmdən sonra Vanda yalnız 1500 türk qaldı.

Hökumətin qanuni tədbirləri erməni mətbuatında və Avropa dairələrində hay-küyə səbəb oldu. Müharibə aparən Osmanlı dövlətini arxadan vuran ermənilərə hökumətin aldığı qanuni təhlükəsizlik tədbirləri ermənilər tərəfindən “böyük fəlakət” və “qırılma” kimi təbliğ edilməyə başlandı.

İstanbulun cavab notası

Rusiya və digər xarici ölkələrin mətbuatında dərc edilən, ermənilərin təqib edilməsi və edamı üçün məsuliyyəti türk hökumətinin üzvlərinin üzərinə qoyan 24 may tarixli bəyanat Osmanlıya ağır təsir etdi. Cavab olaraq 1915-ci ilin iyun ayında türk hökuməti “erməni qırğınları” ilə bağlı xarici mətbuatda gedən yazılarla əlaqədar olaraq nota verdi və onu Osmanlı dövlətinin bitərəf ölkələrdəki nümayəndələrinə göndərdi. Notada Rusiya, Böyük Britaniya və Fransa hökumətlərinin ittihamları rədd edilir, bu vəziyyəti geniş inqilabi hərəkətlə əlaqələndirilir.

Belə hərəkətlərin ilhamvericisinin xristian əhali, xüsusən ermənilərin olduğunu vurğulandığı notada yazılırdı ki, Ərzurum, Dersim, Tercan, Egin, Sasun, Bitlis, Muş və Kilikiya ermənilərinin türk hökumətindən şikayət etməsi üçün heç bir əsası yoxdur, çünki onlar ictimai qaydada qarşı çıxmağa qədər deyillər və bunu bitərəf dövlətlərin konsulları yaxşı bilirlər. Notada daha sonra qeyd edilirdi ki, müharibənin başlanğıcından Bolqarıstanda və Rumıniyada olan rus və ingilis konsulları və agentləri Varna, Sulin və Konstansadan Qafqaza çoxsaylı gənc erməni qruplarını göndərdilər, onları qarşısına “Türkiyə Ermənistanı”na keçmək, orada işlərə qarışmaq, Türkiyənin ermənilər yaşayan daxili vilayətlərində üsyan qaldırmaq vəzifəsi qoyuldu. Bu məqsədlə Türkiyəyə göndərilən ermənilər böyük sayda silahlarla, bombalarla, proklamasiya və inqilabi proqramlarla təmin edildilər.

Onların bilavasitə vəzifəsi göstərilən vilayətlərdə inqilabi təşkilatlar qurmaq, lazımi anda əsasən Van, Şatak, Anassulya, Nədi və Kəmər əhalisini qiyama qaldırmaq, türk əhalisini qırmaq idi. Notada konkret misallar göstərilərək yazılırdı ki, Rusiya ilə Türkiyə arasında müharibə başlayan kimi keçmiş deputat Karegin Bastarmacyan Troen və Njdeninin bəndalarına qoşuldu. Onları Rusiya silahlandırmışdı. Bayazid rus ordusu tərəfindən işğal edildikdə K.Bastarmacyanın dəstəsi bütün türk kəndlərini dağıtdı və çoxlu türkü edam etdi.

Türklər Bayazidi geri aldıqda isə K.Bastarmacyan yaralandı. Onun yanında Ərzurum komitəsinin üzvü, ölmüş Suren də var idi. Onun şəkillərini Amerikadakı erməni komitələrinin orqanı olan “Azbarəft” dərc etdi. Notada qeyd edilirdi ki, bütün bunlar Türkiyədəki separatçı hərəkətin əvvəlcə gizli olan, ingilislər İskəndərun sahillərinə erməni dəstələrini çıxardıqda isə açıq forma alan tərəfi idi. İngilis-fransız komandanlığının Adana, Yumurtalıqlı və İskəndərun erməniləri ilə əlaqə quraraq onları qiyamlara təşviq etmələri notada yazılırdı. Qeyd edilirdi ki, 1915-ci ilin fevral ayında başlayaraq Zeytunda ermənilərin qiyamları dayanmadı.

Belə bir şəraitdə hökumət ictimai qaydanı bərpa etmək üçün tədbirlər almağa məcbur oldu. İnqilabi komitənin üzvləri həbs edildi. Ermənilərin axtarışı zamanı inqilabçıların rəhbərlərinin separatçı niyyətlərini üzə çıxaran minlərlə tüfəng və rus bombası aşkar edildi. Notada yazılırdı ki, sonadək sübut edir, erməni inqilabi komitələri Paris, London və Tiflisdə toplantılarını keçirir, rus, fransız və ingilis hökumətlərindən müntəzəm olaraq dəstək alırlar.

Notada həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində inqilabın yatırıldığı, İstanbulda yaşayan 77 min 835 nəfər ermənidən 235 nəfərinin həbs edildiyi vurğulanırdı. Yazılırdı ki, əgər bəzi ermənilərin yaşayış yerləri dəyişdirilməyirdisə, bu yalnız onların hərbi əməliyyatlar aparılan rayonlarda yaşadıqları və oralarda olmalarının vətənin sərbəst müdafiəsinə inam vermədiyi üçün idi. Notada Antanta ölkələrində müsəlmanlar əleyhinə qəddarlıqların həyata keçirildiyi də vurğulanırdı.

Nota dövlət əleyhinə baş verən qanlı hadisələrdə xarici ölkələrin ələinin olduğunu bir daha sübut edir, erməni elementinin Antanta dövlətlərinin aləti olduğunu göstərirdi.

(ardı var)